

Małgorzata Stochmal

Uniwersytet Wrocławski

ORCID 0000-0002-8385-2844

DOI <https://doi.org/10.21697/ucs.2023.31.1.02>

KRYTYCZNY REALIZM ROYA BHASKARA – BASIC CRITICAL REALISM

Critical realism of Roy Bhaskar – Basic Critical Realism

Streszczenie

Krytyczny realizm przyczynia się do rozwoju rzeczywistej wiedzy o społeczeństwie, przewyższając niedomagania wielu konkurencyjnych sposobów ujmowania rzeczywistości społecznej. Realistyczna filozofia nauki i nauk społecznych wprowadzona przez Roya Bhaskara daje impuls do postrzegania rzeczywistości społecznej w zupełnie odmienny sposób. Dorobek naukowy Bhaskara jest ogromny, jednak nie jest dostatecznie spopularyzowany wśród polskich czytelników. Głównym celem artykułu jest zaprezentowanie założeń krytycznego realizmu odnoszących się do pierwszego etapu rozwoju teorii, określanego mianem *Basic Critical Realism*. Publikacja prezentuje ważniejsze nawiązania do zagadnień ontologicznych, epistemologicznych oraz częściowo do wymiaru metafizyki. Artykuł kieruje do odbiorców zainteresowanych krytyczno-realistyczną wizją opisu rzeczywistości, reprezentujących różne dziedziny nauki i dyscypliny naukowe, pragnących wykorzystać ten intelektualny program w planowanych przedsięwzięciach badawczych.

Słowa kluczowe: fundamentalny krytyczny realizm, rozwarstwiona głębia ontologii, głębia epistemologii, metafizyka, krytyczno-realistyczne zgłębienie, społeczny realizm

Abstract

Critical realism contributes to the development of actual knowledge of society by overcoming the shortcomings of many competing epistemological approaches to social reality. Realistic philosophy of science and social sciences stems from the work of British scientists, which have been for decades led by Roy Bhaskar. Bhaskar's academic achievements are impressive, but remain largely unknown among Polish readers. The main aim of the article is to present the assumptions of critical realism relating to the first stage of theory development, known as *Basic Critical Realism*. The article presents more important references to ontological and epistemological issues and partly to the dimension of metaphysics. In the following series of the article, the description of Bhaskar's work will be deepened and broadened, which increases our cognitive curiosity. The article is addressed to recipients interested in a critical and realistic vision of the description of reality, representing various fields of science and scientific disciplines, whose representatives wish to use this intellectual program in their planned research ventures.

Keywords: Basic Critical Realism, stratified depth of ontology, the depth of epistemology, metaphysics, critical realist embrace, social realism

Reprezentacje krytycznego realizmu Roya Bhaskara

Krytyczny realizm to niezwykle interesująca orientacja teoretyczna rozpropagowana przez Roya Bhaskara i grono jego kontynuatorów, głównie wywodzących się ze środowiska brytyjskiego (Gorski 2013: 659). Realizm krytyczny jest rdzeniem programu badawczego umożliwiającym spojrzenie na otaczającą nas rzeczywistość w pogłębiony sposób. Współcześnie krytyczny realizm czy też metarealizm zalicza się do jednej z trzech

metateorii integracyjnych, poza myśleniem złożonym (*Complex Thought*), teorią integralną (*Integral Theory*), znacząco wzbogacających ogląd rzeczywistości (Marshall 2016). Formułowanie w ramach krytycznego realizmu założenia nie rewolucjonizują nauki, nie są szczególnie pod jakimś względem, a jedynie zmieniają punkt odniesienia dla czynionych rozważań. Wydaje się to zabiegiem niewyszukanym w swojej istocie, ale *de facto* pozwala uzyskać ciekawsze uogólnienia na temat dostrzeżonych aspektów rzeczywistości.

Twórczość naukowa Roya Bhaskara uprawiana od drugiej połowy lat siedemdziesiątych XX wieku obejmuje kilkanaście dzieł ukazujących rozwój krytycznego realizmu. Program intelektualny krytycznego realizmu zakorzeniony jest na czterech wiodących poziomach: (a) ontologii; (b) epistemologii; (c) metafizyce oraz (d) w socjologii wiedzy (Bhaskar 2009: 15). Założenia te stanowią kamienie węgielne pogłębianego i rozszerzanego programu badawczego tego nurtu. Bhaskarowski krytyczny realizm jest interesującą koncepcją, a jednocześnie podejściem żywo komentowanym, krytykowanym, co wydaje się być naturalne, tak właśnie doskonalili się wiedzę, która w ludzkim wydaniu bywa fragmentaryczna czy nie w pełni zgodna z rzeczywistością. Niemniej po lekturze jego prac można dojść do przekonania, iż otaczająca nas rzeczywistość ujawnia aspekty, które bez wątpienia istniały dookoła nas, ale nie były wcześniej dostrzegalne. Z jakichś powodów potrafimy dostrzec o wiele więcej, przyglądając się tym szczegółom z perspektywy krytycznego realizmu.

Zaproponowany przez Bhaskara dyskurs filozoficzny integrujący również nauki społeczne przyjmuje postać pogłębiającego się namysłu, zaczynając od najpóźniej wyłonionego: PMR > TDCR > DCR > EC > CN > TR (Bhaskar 2008a: XIII). W dalszej części rozważań skupiłam się na trzech początkowych fazach. Argumenty filozoficzne wyłożone w każdym podejściu są zależne od kontekstu ich usytuowania, ujawniania czy odkrywania wraz z namysłem nad konceptem wznoszącym owe podejścia w krytycznym realizmie. Ta autorefleksyjna trajektoria namysłu wyraża: filozofię metareczywistości (*Philosophy of meta-Reality*); transcendentalny dialektyczny krytyczny realizm (*Transcendental Dialectical Critical Realism*); dialektyczny krytyczny realizm (*Dialectical Critical Realism*); krytykę wyjaśniającą (*Explanatory Critique*); krytyczny naturalizm (*Critical Naturalism*) oraz transcendentalny realizm (*Transcendental Realism*). Tożsamość krytycznego realizmu jako metateorii zmienia się z czasem, ewoluuje i dojrzewa, ukazując coraz pełniejszy kontekst społecznej aktywności towarzyszącej ludzkiemu poznaniu. Wnikliwość towarzysząca poszukiwaniu prawd oddających naturę rzeczy (*alethia lalethic*) ukazuje niezmierną głębię rozumienia struktur rzeczywistości, którym z zaciekawieniem przyglądają się badacze i naukowcy w nurcie krytycznego realizmu.

Konteksty rozwoju Basic Critical Realism

Krytyczny realizm pozostaje w wymiarze refleksji filozoficznej odpowiedzią na poszukiwanie jeszcze pełniejszych sposobów opisu i poznania rzeczywistości społecznej. Krytyczny realizm nie kwestionuje paradygmatu pozytywistycznego czy postpozytywistycznego, lecz wykazuje ich niedomagania. Słabością paradygmatu pozytywistycznego jest nadmierne dążenie do potwierdzania czy falsyfikacji wyłonionych tez, z pominięciem ontologicznych rozróżnień na poziomie bytów naturalnych i społecznych. Pozytywizm nie tylko nie radzi sobie z doświadczeniem, ale również lekceważy rolę teorii (Bhaskar 2008b: 274). Słabościami paradygmatu postpozytywistycznego są heterodoksyjne założenia interpretatywizmu dopuszczające rozgraniczenie domen naturalnych i społecznych, jednak utrzymujące, że rzeczywistość społeczna jest skonstruowana językowo. Z kolei konstruktywiści postrzegają sferę przyrodniczą jako językowo ukonstytuowaną, a więc jest ona immanentnie częścią świata społecznego. Za pomocą środków hermeneutycznych rekonstruują znaczenia i intencje, wyjaśniając interesujące badacza kwestie.

Pierwszy moment rozwoju metateorii krytycznego realizmu pozostaje relatywnie najdłuższą fazą opisaną w sześciu pracach: *A Realist Theory of Science* (1975/2008), *The Possibility of Naturalism* (1979/1989/1998), *Scientific Realism and Human Emancipation* (1986/2009), *Reclaiming Reality* (1989/2010), *Philosophy and the Idea of Freedom* (1991) oraz *Dialectic: The Pulse of Freedom* (2008). Wstępny etap rozwoju koncepcji określony został mianem *Basic Critical Realism* (BCR), ostatecznie zespolił pod szyldem krytycznego realizmu wiele argumentów wpisujących się w ten nurt.

Basic Critical Realism pozostaje podejściem przeddialektycznym i przedtranscendentalnym. Warto zaznaczyć, iż niektóre z argumentów składających się na program krytycznego realizmu w wersji podstawowej

z czasem ulegają zmianie. Zmiany te polegają zarówno na reorientacji, jak i udoskonaleniu przyjętych początkowo założeń. Przypomnijmy poglądy krytycznego realizmu w jego podstawowej postaci w zakresie realizmu transcendentnego (*Transcendental Realism*, TR) oraz naturalizmu krytycznego (*Critical Naturalism*, CN).

Pierwszy moment rozwoju krytycznego realizmu łączony jest ze stanowiskiem realizmu transcendentnego. Realizm wyraża przekonanie, iż w świecie fizycznym istnieją obiekty, zdarzenia, struktury, siły przyczynowe itd., które decydują o prawdziwości twierdzeń wyprowadzonych na ich temat i powinny one być niezależne od obecnego bądź przyszłego stanu wiedzy (Norris 2007: 474). Dualistyczne myślenie o rzeczywistości naturalnej czy społecznej zastąpione zostaje myśleniem wielopoziomowym. Na poziomach tych wyłaniają się pewne prawidłowości, na podstawie których możemy określić atrybuty rozpatrywanych bytów, jednak ujawnienie ich właściwości zależne jest od rozwoju sposobów dokonywania pomiaru. Rozpatrujący owe byty krytyczny realista, dowodząc prawdopodobnych wniosków, winien jest zastosować eksperymenty myślowe, określając wiele możliwych uzasadnień. Krytyczni realiści są świadomi omyślności formułowanych sądów w sferze epistemologicznej, dlatego też stosują krytykę o immanentnym charakterze. Immanentna krytyka odnosi się do nieustannego korygowania wiedzy już powstałej przez dostrzeżenia jej pełniejszych postaci. Dlatego też w krytycznym realizmie epistemologia zajmuje drugą pozycję, zaraz za pierwszorzędną ontologią, niczego bowiem nie można być pewnym.

Natomiast określenie „transcendentálny” oznacza, iż istnieje pewien porządek w obiektywnej rzeczywistości wyłaniający właściwości rozpatrywanych bytów, a badacze starają się wyjaśnić dostrzeżone właściwości w jak najpełniejszym zakresie. Czynione wysiłki na rzecz poznania świata wydają się tym trudniejsze, im bardziej rozpatrywane zjawiska sprawiają wrażenie powszechnych. Porządek odnoszący się do obiektywnej rzeczywistości łączy się również z czasem, przestrzenią, kontekstem sytuacyjnym oraz przyczynowością rozpatrywanych zjawisk. Stąd też pozyskiwana przez ludzi wiedza jest w sposób ciągły aktualizowana.

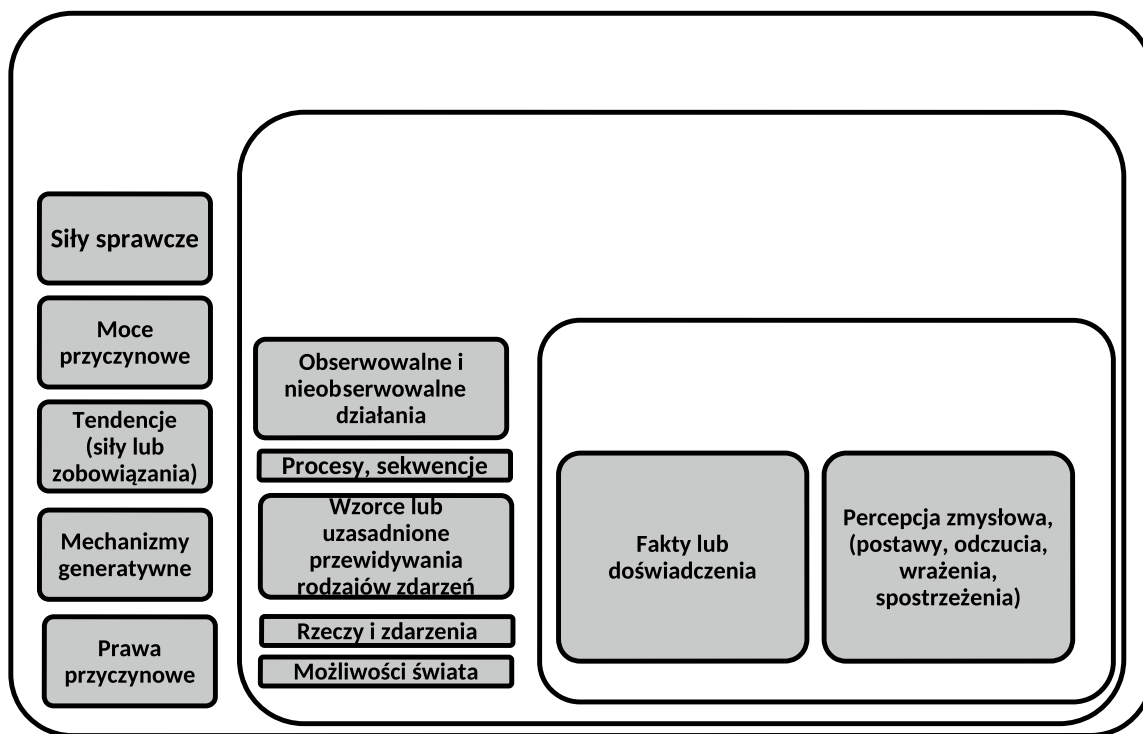
Naturalizm krytyczny (*Critical Naturalism*, CN) pozostaje drugim mementem rozwoju krytycznego realizmu i uwzględnia perspektywę heurystyczną dla zrozumienia zjawisk społecznych, jako odrębnych od zjawisk przyrodniczych. Wyodrębnione typy zjawisk społecznych i przyrodniczych analizuje się autonomicznie, choć w rzeczywistości jedne mogą wyłaniać się z drugich (Bhaskar 1989:196). Determinanty biologiczne mogą być zapośredniczone społecznie i na odwrót, determinanty społeczne mogą być zapośredniczone biologicznie. Powiązanie ich może wynikać z rezonansu występującego pomiędzy nimi. Bywa jednak i tak, że determinanty biologiczne, np. dobrostan zdrowotny człowieka, może być zależny wyłącznie od predyspozycji genetycznych, czyniąc go szczególnie podatnym na określone choroby, które trudno jest przezwyciężyć innymi sposobami.

Krytyka wyjaśniająca (*Explanatory Critique*, EC) polega na tworzeniu fałszywych przekonań zwodzących ludzi w zakresie prawdziwej natury danego zjawiska. Należy więc ujawnić źródła fałszywego przekonania. Aby tego dokonać, fałszywe przekonania ocenia się pod względem etycznym negatywnie, ale pozytywnie postrzega się działania związane z eliminacją owej nieprawdy (Hugh 2007: 197). Z kolei etyczny naturalizm (*Ethical Naturalism*, EN) dotyczy tego, iż z faktów możemy wyprowadzać wartości. Inaczej mówiąc, w określonych faktach możemy poszukiwać przyczyny utrzymywania się fałszywego przekonania na dany temat i określić wartości, które za tym stoją. Ujawniając źródła fałszywych przekonań, eliminuje się argumenty wspierające nieprawdę, jednak w sferze etycznej pewne sądy wartościujące będą wspierać czy tłumaczyć ową nieprawdę. Etyczny naturalizm łączony jest z moralnym realizmem. Generalnie wnioski etyczne można wyprowadzić z przesłanek czysto faktycznych, co również pociągać może za sobą realizm moralny, przekonanie, że niektóre twierdzenia etyczne są obiektywnie poprawne (Bhaskar 1993: 259). Tak więc moc wyjaśniająca określone zjawiska opiera się na immanentnej krytyce poznawczej fałszywych przekonań oraz krytyce etycznej przyczyny utrzymywania tegoż fałszywego przekonania.

Emergentystyczne (hybrydyczne) rozwarstwienie ontologii

Konstytutywnym, a zarazem charakterystycznym elementem teorii krytycznego realizmu pozostaje rozwarstwiona ontologia rzeczywistości społecznej. Krytyczny realizm przywraca ontologii należne jej miejsce, sytuując założenia ontologiczne jako pierwszorzędną. Co więcej, rzeczywistość społeczna pozostaje ustrukturyzowanym, zróżnicowanym oraz zmieniającym się amalgamatem bytów oraz istnień (Bhaskar 2020: 13).

Mając na uwadze jej złożoność, można określić ją mianem ontologicznie hybrydycznym lub też emergentnym rodzajem każdego bytu. Bhaskar scharakteryzował trzy wzajemnie powiązane, jak i uniwersalne warstwy ontologii poznania rzeczywistości: domenę realności (*Domain of Real*), domenę zdarzeń dla aktualnie istniejącej rzeczywistości (*Domain of Actual*) oraz domenę empiryczności (*Domain of empirical*, Bhaskar 2016: 6–7). Na schemacie 1 przedstawiono główne założenia emergentystyczne rozwarstwionej ontologii.

Schemat 1. Ontologiczne pogłębione struktury rzeczywistości w krytycznym realizmie

Opracowanie własne na podstawie: Bhaskar 2011: 231.

Takie emergentne rozwarstwienie ontologii rzeczywistości pozwala nie tylko konceptualnie rozróżnić struktury rzeczywistości, ale i wskazuje na relacje odrębności rozpatrywanych na wyłonionych poziomach bytów, jak i powiązań je łączących. Świadomość rozróżnialności owych poziomów stanowi uzasadnioną przesłankę dla traktowania każdej z wyłonionych warstw rzeczywistości w kategoriach wyższości bądź niższości względem pozostałych. Ten pogłębiony kontekst sytuuje reprezentacje każdego z wymiarów na właściwych dla nich miejscach. Porządek zachowywany na poszczególnych poziomach rzeczywistości łączy się z emergencją ontologiczną o synchronicznych bądź diachronicznych charakterystykach.

W domenie *empiryczności* mamy do czynienia bezpośrednimi i pośrednimi doświadczeniami dostępnymi ludziom (Bukowski 2021: 63). Eksplorowane fakty i doświadczenia pozostają wyłącznie danymi empirycznymi uchwyconymi w określonym kontekście sytuacyjnym. Mamy tu do czynienia z przypadkami, incydentami, doświadczeniami czy przeżyciami mogącymi układać się w jakieś logiczne ciągi, jednak nie stanowią one podstawy do transponowania wiedzy o rozważanych zjawiskach. Namysł nad analizowanymi zagadnieniami powinien zostać pogłębiony o pozostałe dwa poziomy strukturyzujące rozwarstwowaną ontologię rzeczywistości. Badacz dążyć powinien do wyłaniania coraz głębszych prawd o eksplorowanych zagadnieniach.

W dalszym rozwoju orientacji krytycznego realizmu domena empiryczności nakierowana została na *sferę subiektywności* czy też na *domenę subiektywności*, łączonej z podmiotowością i sprawczością ludzką. W ludzkim doświadczeniu lokuje się znacznie więcej niż tylko suche zdarzenia potwierdzone w sposób empiryczny. Ludzka podmiotowość pozostaje bytem złożonym z wielu różnych wymiarów, wśród których wymienia się

nie tylko naszą interpretację informacji zmysłowych (to, co percepcyjne), ale także to, o czym myślimy (to, co poznawcze), co czujemy (to, co emotywnie), czego pragniemy (to, co konotatywne), a także znaczenia, które przekazujemy innym (to, co językowe). Domena subiektywności odnosi się więc do percepcyjnego i zmysłowego postrzegania świata w wyrażaniu postaw, odczuć, wrażeń czy spostrzeżeń. Analizy dokonane przez kontynuatorów krytycznego realizmu wskazują, iż domena subiektywności wykracza poza początkowy wymiar empiryczny i emergentnie przejawia się w dwóch pozostałych domenach. Niejako zapośredniczone w podmiotowości czy sprawczości ludzi zdarzenia z domeny empiryczności, jak i wzory z domeny zdarzeń mogą wpływać na transformację mechanizmów generacyjnych z domeny rzeczywistości.

W domenie *zdarzeń* (innymi słowy: w domenie aktualnie istniejącej rzeczywistości) ulokowane są swoiste regularności, zauważyć możemy procesualność zachodzących zdarzeń czy też możemy być w stanie dostrzeżone zdarzenia odzwierciedlić za pomocą wzorców. Na tym poziomie ujawniają się przyczynowości jeszcze nieuchwytnie, być może niewyartykułowane w pełni, ale manifestujące w jakiś sposób swoją bytność w strukturach rzeczywistości naturalnej i społecznej, zakorzeniając się w mechanizmach generatywnych ulokowanych na wyższym poziomie ontologii. Dostrzegana seria zdarzeń może ujawniać przyczynowość zależnych od koniunkcji mechanizmów wyższego rzędu, lokujących się w domenie rzeczywistości i szerokiego kontekstu tej domenie towarzyszącej.

W domenie *realności* struktur mamy do czynienia z materialnymi powiązaniem bytów z naturą bądź strukturą społeczną w szerokim tego słowa znaczeniu, nie tylko jako zbiór mniej lub bardziej trwałych relacji pomiędzy podmiotami. W domenie rzeczywistości odnajdujemy wszelkie siły sprawcze, relacyjność przyczynowości, tendencje (siły lub zobowiązania), mechanizmy przyczynowe, inaczej mechanizmy generatywne, które to elementy prowadzą nas do formułowania praw przyczynowych. Zjawiska te mogą zaistnieć w charakterze znaczących prawidłowości, odtwarzających się w określonych okolicznościach. Wiązki mocy oraz ich siły przyczynowe składają się na mechanizmy generatywne odpowiedzialne za transformacje dokonujące się w rzeczywistości społecznej. Przyczynowość należy tu rozumieć jako interakcję emergentnych sił przyczynowych (Elder-Vass 2007: 226). Przyczynowość ta jest współdeterminowana wieloma mechanizmami sprawczymi, które współdziałają w rozpatrywanym momencie oraz okolicznościach. Poszukiwanie owych mechanizmów generatywnych oraz ich sił przyczynowych polega na zaobserwowaniu ich „wyłaniania się” w krajobrazie rzeczywistości.

Rozważając hybrydyczność rozwarstwienia głębi ontologii, wskazać należy na ich nieredukowalny charakter (Bhaskar 2013: 13–14). Nie możemy mechanizmów generatywnych redukować do wzorców zdarzeń, a tych ostatnich do doświadczeń. Tak więc należy zachować nieredukowalność poszczególnych domen rzeczywistości ontologicznej do siebie nawzajem. W każdej rozpatrywanej domenie rzeczywistości rozpatrywane byty mogą ujawniać swoją obecność, jednak ich brak wcale też nie musi przesądzać o ich nieistnieniu. Dualistyczne myślenie o rzeczywistości naturalnej czy społecznej zastąpione zostaje myśleniem trójpoziomym, inaczej mówiąc, pogłębianym tak bardzo, jak to tylko możliwe. Wielopłaszczyznowy ogląd tego, co ma być przedmiotem poznania, staje się cechą charakterystyczną krytycznego realizmu. Wyłanianie się tych kolejnych warstw rzeczywistości może następować w ujęciu synchronicznym, a więc jednoczesnym, bądź w ujęciu diachronicznym, z uwzględnieniem określonej kolejności.

Zachowany porządek oraz poniekąd strukturalizacja poszczególnych warstw ontologicznych przekłada się na wyłanianie wiedzy o bytach umocowanych na poszczególnych poziomach. Emergencja epistemologiczna dotyczy procesu poznania, wyrażanego w kategoriach wiedzy przechodniej, nieprzechodniej i transcendentnej. Wiedza o rzeczywistości wyłania się w procesach jej dookreślenia w umyśle poznającego. Potwierdzić tu należy założenia określające charakteru „podstawowych «form» (czy mechanizmów) społecznych (takich jak struktura czy system kultury), które wyłaniają się w toku działań ludzkich, ale nie dają się do nich zredukować, posiadając autonomiczny status ontologiczny, siły przyczynowe (*powers*) i własności (*properties*)” (za: Mrozowicki 2019: 171). Archer wzorowała się na krytycznym realizmie Roya Bhaskara, stąd w obu koncepcjach mamy do czynienia z ontologią społeczną przyjmującą podobne logiki ich stanowienia. Immanentność ontologicznych warstw poznania naukowego prezentuje między innymi Margaret S. Archer, podając przykład meczu piłki nożnej:

Jeśli w teraźniejszości na wydarzeniu (meczu piłki nożnej), wiele z tego co się dzieje może być niedostępne z czyjśgo punktu widzenia. Jednak połączenie tych różnych perspektyw w pewien rodzaj uogólnionego spojrzenia widzów i taki «aktualizm» nie może ujawnić nieobserwowanych, ale rzeczywistych czynników sprawczych działania (na przykład, że kluczowi gracze zostali przekupieni, aby przegrać mecz). Jest to poziom „realności”, który istnieje i może być poznany jedynie poprzez jego przyczynowy wpływ, a nie przez bezpośrednią obserwację. Sprawy są jeszcze bardziej złożone. Coś może istnieć (łapówka), ale jego moce przyczynowe mogą nie zostać wykorzystane (drużynie bardziej zależy na wygranej niż na późniejszej karze); moce przyczynowe mogą być wykorzystane, ale nie wykryte (być może kluczowy strzelec skutecznie uda kontuzję) lub uczestniczył w rozgrywkach, ale nie wpłynął na zamierzony wynik (druga drużyna gra tak źle, że łapówka nie może przeszkodzić przekupionym w wygranej). Jako badacze mamy do czynienia ze tymi wszystkimi możliwymi ontologicznymi scenariuszami. Jedną z konsekwencji jest to, że w przeciwieństwie do empiryzmu rzadko potrafimy przewidywać w otwartym systemie, jakim jest porządek społeczny – w przeciwieństwie do sterylnego laboratorium – ponieważ nic nie może zapobiec wtargnięciu zdarzeń losowych (Archer 2020: 140).

Ustrukturyzowana ontologia porządku społecznego wyznacza relacyjność zachodzącą na każdym badanym poziomie rzeczywistości (Holland 2019: 4). Poziomy te w sposób emergentny wyłaniają się z siebie nawzajem, celem badacza jest poszukiwanie powiązań między nimi. Zawężony fragment rzeczywistości postrzeganej i doświadczanej przez widzów piłki nożnej składa się na domenę empiryczną. W domenie zdarzeń lokują się wszystkie punkty widzenia osób doświadczających tego wydarzenia sportowego. Niemniej wszystkie te punkty widzenia nie są w stanie ujawnić nieobserwowalnych faktów zachodzących w domenie realności, a aktywowanych przez moce przyczynowe mechanizmów generatywnych.

Relacyjność wyłonionych domen w konstrukcje strukturyzacji rzeczywistości względem siebie nawzajem jest ontologicznie immanentna. Tak rozróżniona w swoich domenach głębia rzeczywistości urzeczywistnia bądź nie siły sprawcze wchodzące w skład mechanizmów generatywnych, posiadające moc generowania zdarzeń, bądź je opóźnia czy też stopuje. Mechanizmy generatywne przyjmować mogą postać trudno uchwytanych, rozmytych, płynnych zjawisk, wyłaniających się z zaobserwowanych bądź uchwyconych w gęstych powiązaniach rodzajowego kontekstu. W krytycznym oglądzie identyfikacja ujawniających się mechanizmów oraz mocy sprawczych rozważanych struktur sytuuje tę koncepcję na uprzywilejowanej pozycji, pozwala bowiem na translację tego, co ostatecznie postrzegamy jako prawdę, oraz tego, co nią nie jest, a więc stanowi fałsz. Odnajdujemy tu założenia relatywizmu epistemologicznego umożliwiającego weryfikację bądź falsyfikację propozycji teoretycznych. Nie dziwi więc, iż w działalności intelektualnej człowieka dążenie do wypracowania spójnego stanowiska jest zasadne z punktu widzenia rozwoju nauki.

Skoro zatem rzeczywistość istnieje niezależnie od naszego jej postrzegania, to uchwycić jej głębię możemy wyłącznie poprzez społeczną praktykę stanowienia wiedzy. Realizm nie jest więc teorią wiedzy czy prawdy, ale bytu – choć jako taki musi posiadać implikacje epistemologiczne (Bhaskar 2009: 4). Ontologia niczego nie wyjaśnia, ale potrzebujemy jej, aby dokonać uogólnień, niezbędna jest przy weryfikowaniu poprawności wyjaśnień (Archer 2020: 140). Postrzeganie to powinno być wolne od subiektywnych przekonań, percepcji naznaczonej subiektywnym doświadczeniem czy też niewiedzy, postrzegać dane zjawisko możemy bowiem połowicznie.

Ontologia społeczna pozostaje filozofią wyrażającą domniemane sądy na temat bytów kształtujących rzeczywistość społeczną. Jest to ontologia zaangażowana, krytyczna, stawiająca sobie za cel głębsze zrozumienie przedmiotu czy podmiotu poznania. Orientacja ontologiczna została niezwykle mocno osadzona w koncepcie krytycznego realizmu. Jej założenia w sposób niezwykle umiejętny nie tylko rozróżniają warstwy tego, co naturalne (naturalizm ontologiczny), i tego, co społeczne (ontologii społecznej), ale i łączą te warstwy w sposób analityczny. Ontologia wymusza konieczność dostrzeżenia fenomenów danego bytu wraz z koniecznością refleksyjnej i wielostronnej krytyki nad formułowanymi wnioskami. Pytania o naturę rzeczywistości łączą się z rozumieniem reprezentacji bytów składających się na tę sferę wraz z kulturowym kontekstem im towarzyszącym. Stanowiska krytyczno-realistycznej filozofii zakładają niezależne istnienie jakiegoś rodzaju bytu w postaciach uniwersaliów, obiektów materialnych, praw przyczynowych, właściwości bytu, liczb, prawdopodobieństwa, twierdzenia itp. postaci. Obiekty naukowego poznania istnieją i funkcjonują niezależnie od desygnatów przypisanych im w toku teoretyzowania. Byty te wyłaniają się na różnych

poziomach rzeczywistości za pomocą emergencji, spełniającej postulat nieredukowalności ontologicznej (Lawson 2019: 34). Realistyczna alternatywa wydaje się wysoce satysfakcjonująca dla zamierzeń poznania i zrozumienia otaczającej nas rzeczywistości.

Warto w tym miejscu podkreślić złożoność i głębię rzeczywistości społecznej w odniesieniu do ujawniających się sił i mocy sprawczych składających się na poszukiwane mechanizmy przyczynowe bądź siły sprawcze poszukiwanych zmian. Ujawniać się one mogą na różnych poziomach hierarchicznych warstw rzeczywistości, wypracowując osobliwe dla nich zarówno postaci, jak i charakterystyki. Moce przyczynowe i siły sprawcze lokują się w głębszych pokładach rzeczywistości, przyczyniają się do powstania określonych mechanizmów. Mechanizmy te na wyższych poziomach owej rzeczywistości nie determinują ich istnienia, a jeśli nawet zauważymy jakieś ich przejawy, to mogą generować zupełnie odmienne właściwości. Stąd też „(p)owstanie nowej warstwy w wyniku kombinacji sił i mechanizmów warstwy niższej określa się mianem emergencji, a obiekty powstałe w efekcie działania sił i mechanizmów nowej warstwy mają właściwości emergentne, czyli nieredukowalne do własności niższych warstw” (Bukowski 2021: 82). Realizm krytyczny postuluje więc istnienie niezależnych sił i mechanizmów na wszystkich poziomach rzeczywistości. Emergentna złożoność oraz ustrukturyzowana natura warstw rzeczywistości wytwarza szczególne warunki dla sił przyczynowych ujawniających się w obszarze obserwowalnych zjawisk.

Głębia epistemologii

Bhaskar w toku rozwoju krytycznego realizmu powołuje się na transcendentálny realizm – wyrażając jednocześnie sprzeciw wobec realizmu empirycznego – i rozróżnia najpierw dwa, pogłębiając swoje wnioski o trzeci rodzaj możliwej do wytworzenia wiedzy. Plasują się one w wymiarze epistemologicznym. Najpierw ujawnił sprzeczność lokującą się między nieprzechodnością i przechodnością (*intransitive and transitive*) wiedzy naukowej (Bhaskar 2008b: 6). Nieprzechodnie obiekty wiedzy są na ogół niezmiennie w stosunku do naszego stanu wiedzy o nich: są prawdziwymi rzeczami i strukturami, mechanizmami i procesami, zdarzeniami i możliwościami świata; i w większości są od nas zupełnie niezależne (Bhaskar 2008b: 12).

W przechodnim wymiarze filozofii nauki człowiek nie tworzy prawd, a jedynie stara się ukształtować ich rozumienie bądź zmienia posiadaną wiedzę za pomocą funkcji poznawczych (Bhaskar 2008b: 138). Jest to poniekąd wiedza obwarowana kontekstem jej wytwarzania (historycznym, kulturowym, politycznym etc.), jak i zmiennością zachodzącą w toku konkurencyjnych działań innych naukowców. Wymiar przechodni wiedzy tworzy również przestrzeń dla społecznego komponentu wiedzy.

Teorie i koncepcje zostały w toku naukowej działalności symbolicznie zapośredniczone i wyrażone w określony sposób, przyjmując formy społeczne przekonań, koncepcji, myśli, tez, opisów, modeli, strategii, desygnatów, refleksji czy światopoglądu. Percepcja zmysłowa zagadnień składających się na daną wiedzę w wymiarze przechodnim może być poszerzana w toku jej aktualizacji bądź kwestionowana czy wręcz weryfikowana i obalana, ale nie może zmieniać ontologicznej natury bytu. Transformacja przechodnich obiektów wiedzy następuje w toku wykorzystania zasobów poznawczych, lecz kontekst społeczny warunkuje zasobność tego kapitału. Borykamy się bowiem z omylnością formułowanej wiedzy, jej nieadekwatnością czy niepełnością.

Przechodni i nieprzechodni wymiar wiedzy stanowią tożsamości konstelacyjne, choć nie mogą być synonimami ontologii i epistemologii, za jakie uznawał je Bhaskar (Holland 2019: 4). Natura rzeczywistości przejawia się w tym, iż składające się na nią byty są po prostu rzeczywiste. Wiedza może być natomiast omylna, do jej stanowienia dochodzi bowiem w systemach relacyjności pomiędzy naukowcami, którzy poprzez swoją sprawczość uznają – bądź nie – dane idee w określonej postaci. Idee stanowiąc również mogą nadbudowę istniejącej wiedzy.

Bhaskar wymienia jeszcze trzeci wymiar poznania określający pogłębiony rodzaj poznania *metacritical dimension of discourse*, w którym filozoficzne i socjologiczne założenia naukowe są poddawane krytycznej i autorefleksyjnej analizie (Bhaskar 2008b: 25). Metakrytyczny wymiar poznania rzeczywistości prowadzony jest w celu weryfikacji granic przyjętych form pojęciowych (mediacja znaczeń), a nawet ich przekraczania (transformacja znaczeń) w ujęciu historycznym. Ten nieustannie prowadzony proces przeobraża obiekty objęte pogłębionym dociekaniami przez historycznie usytuowane podmioty (Stochmal 2021: 29). Metakrytyka,

jako totalizujący dyskurs wyjaśniający, rozpoznaje w percepcji przyczynowe obecności, jak i nieobecności, identyfikuje granice poznania i za pomocą krytyki wyjaśniającej przekracza je. Krytyka wyjaśniająca pozostaje formą etycznego naturalizmu. Poza obiektami fizycznymi czy materialistycznymi mamy do czynienia z obiektami niefizycznymi lokującymi się w sferze psychologicznej czy socjologicznej i są niezbędne dla uchwycenia i wyjaśnienia zjawisk ludzkich. Rzeczywistość społeczna jest ustrukturyzowana, stąd też również wiedza ukształtowana jest wielopoziomowo, a jej zastosowanie powinno spełniać postulat uniwersalności czy też transfaktualności.

Epistemicznie usytuowany krytyczny realizm wykorzystuje retrodukcyjny sposób wnioskowania na temat argumentów transcendentálnych połączony z immanentną ich krytyką. Retrodukcyjna logika odkrywania oparta jest na abdukcji (*abduction*), pozwala osiągnąć domniemane zrozumienie interesujących badacza fenomenów poprzez zastosowanie teoretycznej zmiany (*theoretical redescription*). Retrodukcyjne generalizowanie odnosi się do wyróżnienia najbardziej prawdopodobnych uwarunkowań rozpatrywanych zjawisk, a następnie wyboru tych mogących urzeczywistniać się w domenie empiryczności, również biorąc pod uwagę nieobecności wyłonię w kolejnych etapach rozwoju krytycznego realizmu (Bhaskar 2014: VII). Na etapie wyboru schematu wyjaśniania teoretycznego następuje dokładne opisanie zjawisk pod względem wyłonięnych cech oraz ich kontekstu. Następnie wyłania się mechanizmy, dokonując ich wielostronnej krytyki, selekcyjnie się je i redukuje do tych najbardziej właściwych z punktu widzenia rozpatrywanych zagadnień. Za pomocą retrodukcji można również przezwyciężyć epistemiczny błąd rozumowania, akceptujący omyślność w formułowaniu wiedzy.

Ontologiczny oraz epistemiczny błąd rozumowania

Praktykując krytyczny realizm, należy wystrzegać się dwóch kategoryalnych błędów przypisywanych filozofii pozytywistycznej. Pierwszym jest epistemiczny błąd rozumowania (*epistemic fallacy*), wyrażającego skłonność przenoszenia twierdzeń o bycie na twierdzenia dotyczące wiedzy o nim. Epistemiczny błąd rozumowania lokuje się głównie w domenie empiryczności, ale nie tylko. Należy nadawać pierwszeństwo bytowi, a więc porządek ontologiczny poprzedza porządek epistemiczny. Epistemiczny błąd rozumowania wynika z przypisywania bytom będącym przedmiotem poznania właściwości wynikających z możliwego ich doświadczania przez ludzi. Błąd ten powiązany jest z przechodnim wymiarem wiedzy. Rozpatrywana natura fenomenów bytu jest niezależna od doświadczeń ludzi, ich percepcji czy poznania ich w praktyce. Ontologii nie można sprowadzić do epistemologii.

Wyróżniono również ontyczny błąd rozumowania (*ontic fallacy*) odnoszący się do redukcji wiedzy do bytu. Wiedza o obiektach poznania pozostaje bardziej ascetyczna w stosunku do możliwej i pełnej prawdy o nich. W ontycznym błędzie rozumowania dokonuje się więc ontologizacji wiedzy. Ontologiczne twierdzenia o danym bycie można odnosić do wiedzy o nim, ale należy krytycznie je rozpatrywać w społecznej aktywności naukowej. Przekonania wyrażane przez naukowców w postaci prawd naukowych mogą być omyślne bądź mogą prowadzić do rozbieżnych rezultatów z powodu złożoności obserwowalnych zjawisk. Wymiar ontologii nawiązuje do nieprzechodniości wymiaru wiedzy.

Dostrzeżenie błędów epistemicznych oraz ontologicznych prowadzi do upadku czy też zachwiania w posadach wielu dotychczasowych filozofii naukowych (Shotter 1990: 443). Z jednej strony filozofom naukowym brakuje wyraźnych rozróżnień między epistemologią a ontologią, a z drugiej strony są epistemologicznie zbyt pobłażliwe.

Systemy otwarte i zamknięte

Warto również wspomnieć o specyfice i roli systemów otwartych i zamkniętych w rozpatrywanej rzeczywistości społecznej. W systemach zamkniętych możliwe będzie dokładne wyłonienie mechanizmów za sprawą wyodrębnienia ich bardzo dokładnej specyfiki. Mechanizmy te odseparowane od wpływów zewnętrznych będą charakteryzować się większą powtarzalnością charakterystyk składających się na nie czy wyższym poziomem uniwersalności poczynionych w stosunku do nich generalizacji (np. eksperyment). Niemniej aspekt

krytyczny nakazuje zachowanie ostrożności, możliwe bowiem, iż nie powinniśmy oczekiwać takich samych rezultatów z uwagi na złożoność rzeczywistości i konteksty je współtworzące. Podnosi się również kwestię, iż systemy uchodzące za zamknięte nigdy nie są pozbawione wpływu tego, co pozostaje na zewnątrz nich (Kaidesoja 2015). Niejako nie są one szczelnie odseparowane od wpływów zewnętrzności. W systemach otwartych natomiast wyizolowanie mechanizmów w ich czystej postaci może być trudniejsze. W otwartych systemach te same „dane wejściowe” jakiegoś procesu nie będą dawały takich samych rezultatów, bo proces będzie podlegał zmiennemu oddziaływaniu różnych mechanizmów (Porpora 2016: 43). W systemie otwartym te same mechanizmy mogą manifestować się z odmienną intensywnością. Co więcej, w systemach każdego rodzaju próbuje się opisywać ontologię za pomocą reprezentacji o emergentnych dla niej właściwościach (Cruickshank 2003: 12–13), przybliżając nam coraz dokładniej ich rozumienie.

Wnioski

Wymienione problematyki relatywnie mocno rezonują w przestrzeni programu badawczego krytycznego realizmu i przesuwają punkty ciężkości pomiędzy definiującymi je charakterystykami. To swoiste rozwarstwienie łączyć można z coraz większą świadomością złożoności świata społecznego oraz pogłębieniem namysłu nad jego zrozumieniem. Złożoność świata społecznego jest tak niezmierna, iż jej eksploracja wymaga poniekąd przyjęcia całościowej perspektywy, niejako odnotowując pożądane szczegóły, ale również oddalając się od nich, aby uchwycić szerszy dla nich kontekst.

Rozbudowany program badawczy w ostatecznym kształcie zagnieżdżony został w ontologiczno-epistemologiczno-transcendentalnym wymiarze rzeczywistości. Realizm krytyczny potrafi łączyć i godzić realizm ontologiczny, relatywizm epistemologiczny oraz osądającą racjonalność. Ta święta trójca krytycznego realizmu ukazuje integralność stosowanych podejść do oglądu zjawisk wyłaniających się z głębokich struktur rzeczywistości. Bhaskar wprowadzając na dalszym etapie rzeczywistość transcendentalną do perspektywy krytycznego realizmu, przyzwolił na jej poznawanie wszystkimi zmysłami. Transcendencję rozumiemy tu jako przekraczanie epistemologicznych granic poznania. W kolejnych cyklach artykułu opis twórczości Roya Bhaskara zostanie pogłębiony i poszerzony, co zwiększa tylko naszą ciekawość poznawczą.

Krytyczny realizm w ujęciu Bhaskara pozostaje nośną wizją oglądu rzeczywistości. Przedstawiony zarys początkowych założeń krytycznego realizmu staje się konieczną podstawą do rozumienia otaczającej nas rzeczywistości. Lektura i studia prac Bhaskara, choć żmudne, wydają się być angażującą przygodą intelektualną, która rozwinięta zostanie w dalszoplanowych artykułach podejmujących problematykę dialektycznego krytycznego realizmu, transcendentalnego dialektycznego krytycznego realizmu, filozofię metarzeczywistości oraz próby krytyki tego podejścia.

Bibliografia

- Archer M.S. (2020), *The Morphogenetic Approach. Critical Realism's Explanatory Framework Approach* [w:] P. Róna, L. Zsolnai (red.), *Agency And Causal Explanation in Economics*, e-book: Springer. DOI: 10.1007/978-3-030-26114-6.
- Bhaskar R. (1989), *Possibility of Naturalism. A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*. Third edition. London and New York: Routledge.
- Bhaskar R. (1993), *Dialectic: The Pulse of Freedom*. London: Verso.
- Bhaskar R. (2008a), *Dialectic: The Pulse of Freedom*, London and New York: Routledge.
- Bhaskar R. (2008b), *A Realist Theory of Science*, London and New York: Routledge.
- Bhaskar R. (2009), *Scientific Realism and Human Emancipation*, Abingdon: Routledge.
- Bhaskar R. (2011), *Realistyczna teoria nauki*, tłum. K. Zahorodna [w:] M. Sikora (red.), *Realizm wobec wyzwań antyrealizmu. Multidyscyplinarny przegląd stanowisk*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Bhaskar R. (2013), *Prolegomenon: the consequences of the revindication of philosophical ontology for philosophy and social theory* [w:] M.S. Archer, A. Maccarini (red.), *Engaging with the world: agencies, institutions, historical formations*. London and New York: Routledge.

- Bhaskar R. (2014), *Foreword* [w:] P.K. Edwards, J. O'Mahoney, S. Vincent (red.). *Studying organizations using critical realism: A practical guide*. Oxford: Oxford University Press.
- Bhaskar R. (2016), *Enlightened Common Sense: The Philosophy of Critical Realism*. Edited with a preface by M. Hartwig. Abingdon: Routledge.
- Bhaskar R. (2020), *Critical realism and the ontology of persons*. "Journal of Critical Realism", 19(2), s. 113. DOI: 10.1080/14767430.2020.1734736 (13.08.2021).
- Bukowski M. (2021), *Unifikacja przez translację. Realizm krytyczny jako metateoria dla medioznawstwa*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Cruickshank J. (2003), *Introduction* [w:] J. Cruickshank (red.). *Critical Realism: The Difference it Makes*. London and New York: Routledge.
- Elder-Vass D. (2007), *A Method for Social Ontology*. "Journal of Critical Realism", 6(2), s. 226. DOI:10.1558/jocr.v6i2.226 (15.08.2022).
- Gorski Ph. (2013), *What is Critical Realism? And Why Should You Care?* "Contemporary Sociology: A Journal of Reviews", 42(5), s. 659. DOI: 10.1177/0094306113499533 (13.08.2022).
- Holland D. (2019), *Enlightened common sense II: clarifying and developing the concepts of intransitivity and domains of reality*. "Journal of Critical Realism", 18(2) s. 4. DOI:10.1080/14767430.2019.1600122 (25.08.2022).
- Hugh L. (2007), *Explanatory critique* [w:] M. Hartwig (red.). *Dictionary of Critical Realism*. London and New York: Routledge.
- Kaidesoja T. (2015), *Naturalizing Critical Realist Social Ontology*. London and New York: Routledge.
- Lawson T. (2019), *The Nature of Social Reality Issues in Social Ontology*. London and New York: Routledge.
- Marshall P. (2016), *A Complex Integral Realist Perspective: Towards A New Axial Vision*. London and New York: Routledge.
- Mrozowicki A. (2019), *O kulturze i sprawczości w ujęciu morfogenetycznym*. „Kultura Współczesna”, 3(106), s. 171. DOI: 10.26112/kw.2019.106.14 (14.08.2022).
- Norris Ch. (2007), *Transcendental Realism* [w:] M. Hartwig (red.). *Dictionary of Critical Realism*. London and New York: Routledge.
- Porpora D.V. (2016), *Reconstructing Sociology. The Critical Realist Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shotter J. (1990), *Underlabourers for science or toolmakers for society*. "History of the Human Sciences", 3(3), s. 443. DOI:10.1177/095269519000300309.
- Stochmal M. (2021), *Relacyjna moc darów troski i ofiarność drubów Ochotniczych Straży Pożarnych: Perspektywa krytycznego realizmu i ontologii społecznej*. Warszawa: PWN.